

MILJENKO JURKOVIĆ

TERMINOLOŠKO-KRONOLOŠKI PROBLEMI PRVOG KRŠĆANSKOG MILENIJA

<https://doi.org/10.17234/9789533791807.03>

IZVORNI ZNANSTVENI ČLANAK

Na prvom kongresu Hrvatske ranokršćanske arheologije održanom 2018. godine Branka Migotti pokrenula je izuzetno korisnu raspravu o terminologiji (kasnoantička arheologija vs. ranokršćanska arheologija). Na tome tragu ovdje će se nastojati razmotriti i šire terminološke probleme u dugom trajanju, povezujući ih i s pitanjima kronologije. Temu sam našao u tekstu „Quo vadis Late Antiquity, Quo vadis Middle Ages“, tretirajući te probleme kao suštinske probleme struke u 21. stoljeću. Znanstveni tradicionalizam koji ne odgovara na čitav niz novih znanstvenih spoznaja vrlo loše utječe na ukupnu sliku. Jednako tako, i različitost kronološkog segmentiranja prvog tisućljeća u različitim strukama (arheologija, povijest, povijest umjetnosti) stvara niz nesuglasica u međusobnom razumijevanju, u vremenu kada više ne postoje struke zatvorene u sebe, već globaliziran znanstveni svijet.

Ključne riječi: prvi kršćanski milenij, dugo trajanje, terminologija stilova, kronologija, kasna antika, rano kršćanstvo, rani srednji vijek, karolinško doba, predromanika, rana romanika, romanika, gotika, rani Bizant, Bizant

Unutar humanističkih disciplina povijesti, povijesti umjetnosti, arheologije problemi s terminologijom i kronologijom pojedinih razdoblja gomilaju se već više od dva stoljeća. To su izuzetno različiti tipovi problema koji u današnjem internetski globaliziranome svijetu stvaraju sve više zbrke u razumijevanju pojmova kojima se znanstvenici koriste. Ti se termini, a s njima usko vezana i kronologija bitno razlikuju već u samim strukama: povjesničari imaju jednu, povjesničari umjetnosti i arheolozi drugu. Ti se problemi na žalost, osim globalno, reflektiraju i nacionalno, a vuku, dakako, svoje korijene iz vremena buđenja nacionalne svijesti i onoga što bi neki nazvali nacionalizmima s kraja 19. i ranog 20. stoljeća.¹ Činjenica jest da zbog tih prvobitnih i banalnih razloga danas postoji jedna totalna zbrka. Probat ću je prvo ovdje razlučiti, a onda predložiti i neka rješenja, koliko god privremena ona mogla biti. Dakako, terminologija i kronologija uglavnom su rezultat jednog određenog konsenzusa ili su prihvaćanje općepoznatih ili općepriznatih stavova, i stoga se, uz dvjestogodišnju tradiciju korištenja, ne smiju zanemariti. Ali što sve to uistinu znači? Možda je najbolje misli ilustrirati pokojim primjerom. Pojmovi o kojima je riječ, i koji svojom ambivalentnošću stvaraju zbrku jesu: kasna antika, rano kršćanstvo, rani Bizant, vizigotska, vandalska, merovinška, karolinška, otonska, salijska umjetnost, predromanika, rana romanika, Bizant, romanika, gotika. Kronološki raspon je prvi kršćanski milenij od Milanskog edikta do gotike.

Prije ulaska u raspravu potrebno je naglasiti (s malo cinizma) kako niti teme niti problema ne bi bilo da se poslušalo velikog povjesničara J. Le Goffa. Njegova posljednja knjiga (*Must we divide history into periods?*²), gotovo kao testament abolira povjesničare u trajnom definiranju raznih

¹ Barral i Altet 2019, str. 14–15.

² Le Goff 2015.

kronologija, koristeći sistematski pojam *long middle ages*, odnosno u francuskom originalu *la longue durée*. Da bismo razumjeli poziciju jednog od najvećih medievista druge polovice 20. st., najbolje ga je citirati: „... a ‘true’ historical period usually lasts a long time. It is not free of change, of course, because history never stands still. As it evolves, it experiences renaissances, more or less great, more or less brilliant. These rebirths often depend on the past, for they grow out of a certain nostalgic fascination felt by the people of a particular time. But this past is a peculiar sort of intertance. It is what makes it possible to leave one period behind and leap forward to the next.“³

PROBLEMI – RAZLIČIT SADRŽAJ ISTOG POJMA

Pojmove/termine o kojima govorim trebalo bi unaprijed definirati radi boljeg razumijevanja. No to je gotovo nemoguće, jer je teško odlučiti koju od mnogih varijanti definicije uzeti u obzir. Za ilustraciju je dovoljan jedan primjer.

Na probleme koje stvara samo jedan od kronoloških segmenata prvog kršćanskog milenija – pojam predromanika – ukazao sam već prije dva desetljeća u *Hrvatskoj enciklopediji*: „Predromanika u hrvatskoj povijesti umjetnosti označava prvi srednjovjekovni stil u zapadnoeuropskoj umjetnosti, a obuhvaća razdoblje od druge polovice 8. st. do konca 10 st. Izvorno, pojam predromanika označavao je sva umjetnička ostvarenja nastala prije romanike, uključujući djela nastala od 5. stoljeća, a kao takav zadržao se danas na engleskom i njemačkom govornom području; unutar razdoblja ranog srednjeg vijeka obuhvaća umjetnost prvih nacionalnih država (merovinška, anglo-saksonska, vizigotska, langobardska), a potom karolinška i otonska ostvarenja. Na francuskom govornom području termin predromanika se nastoji izbjegavati a koristi se uglavnom u širem smislu, bez stilskega značenja. U Italiji pak predromanika označava kratko razdoblje prije pojave romanike, a nakon karolinške umjetnosti, ublavnom razdoblje 10. stoljeća, no u Španjolskoj se koristi slično kao u nas. Nejednako korištenje terminologije rezultat je razvoja znanstvenih spoznaja u posljednjih pola stoljeća i spoznaje neadekvatnosti termina. S druge strane, heterogenost pojavnih oblika u umjetnosti zapadne Europe u ranom srednjem vijeku, kao i njihovo proučavanje u nacionalnim okvirima, rezultiralo je potpunom terminološkom fragmentacijom i neujednačenošću, koja se upravo početkom 21. st. pokušava sistematizirati.“⁴

Isto vrijedi i za sve navedene pojmove. Kako razlučiti što je kasnoantičko, što ranokršćansko, što ranobizantsko, a spomenik je iz istog vremena? Kako na francuskim spomenicima razdvojiti kasnu antiku povjesničara umjetnosti i rani srednji vijek povjesničara, ili merovinšku umjetnost nacionalnih povijesti umjetnosti ranog 20. stoljeća, a spomenik je iz istog vremena? Kako na prostoru Mediterana objasniti pojam rana romanika ili *le premier art roman* 11. stoljeća, koji nam imenom/terminom sugerira predigru pravog romanici, a s njom uopće nema veze, niti stilski, niti morfološki.

Previše je nedoumica, previše nesuglasica u razumijevanju sadržaja pojmova. Kriva je, dakako, historiografija, jer su sadržaji pojmova bili bitno drugačiji u doba izmišljanja termina od njihova sadržaja danas – notorno je to za pojmove romanika i gotika, izmišljene u 19. stoljeću, toliko da ih uopće ne treba tumačiti. Nažalost, sadržaji pojedinih pojmova, u stalnim mijenama, defi-

³ Le Goff 2015, str. 112. Ovdje citiram prijevod teksta na engleski isključivo i samo radi boljeg razumijevanja. Prijevod knjige, izdane u New Yorku dvije godine kasnije od francuskog originala je od M. B. DeBevoise.

⁴ Jurković 2006, str. 747.

niraju se u najboljem slučaju unutar pojedinih nacionalnih historiografija, a često je slučaj i da se definiraju u glavama pojedinaca, shodno njihovim radnim iskustvima i prostorima na kojima djeluju.

PROBLEMI – SADRŽAJ POJMA NEKAD I SAD

Kada govorimo o nacionalnim, katkad i nacionalističkim pokretima, onda ulazimo s terminima u još goru zbrku jer, primjerice, istovremeno postoji i vandalska umjetnost i vizigotska umjetnost i merovinška umjetnost; a onda kronološki starohrvatska, karolinška, otonska. Povjesničari na svu sreću nemaju taj problem, njima je to sve rani srednji vijek. Sve se više ti pojmovi napuštaju i među povjesničarima umjetnosti.

PROBLEMI – RAZLIČITO KRONOLOŠKO TRETIRANJE ISTOG POJMA

Jedan od osnovnih problema s kojim se istraživači susreću je i bitno različito kronološko određivanje istog termina. Pogledajmo, recimo, pojam Bizant. Na njega različite struke različito odgovaraju. Nije Bizant isto razdoblje za povjesničara kao za povjesničara umjetnosti ili arheologa. Jedni gledaju povijesne fakte, a drugi stilske i umjetničke aspekte ili ono što sami artefakti govore. Kada, primjerice, za razdoblje ranog srednjeg vijeka kažemo Bizant na Jadranu, onda se uredno čitava obala za povjesničare smatra bizantskom. Pa što ako je to i točno u formalnom političkom smislu priznavanja nečije vlasti. S druge strane, u ranom srednjem vijeku (za mene razdoblje od druge polovice 8. do konca 10. st.) na cijeloj toj obali gotovo da i nema likovnog umjetničkog iskaza tog istog Bizanta, osim uvezenih predmeta (artefakata) i trgovine i novca.⁵ I što sad? Je li to razdoblje na Jadranu Bizant ili nije? U političkom je, u umjetničkom nije, u kulturološkom pogledu je mješavina.

S druge strane pogledajmo isti pojam s aspekata nacionalnih struka. Za neke Bizant počinje s Justinijanom. Oni nešto precizniji to razdoblje zovu rani Bizant, oni najprecizniji reći će da je to ipak Istočno Rimsko Carstvo. Što se pak umjetničkog iskaza tiče, to je umjetnost kasnoantičkog doba, kao što je i u drugim dijelovima „civiliziranoga“ europskog prostora (čitaj: unutar *limesa*, i malo izvan, dokle dopire rimski utjecaj). Idemo još dalje po tom nacionalnom ključu: grčka i ruska znanost Bizant razumijeva i vidi već od Konstantina, od početka 4. stoljeća, a svi ostali to još vide kao kasno rimsko razdoblje, kao početke kasnoantičke umjetnosti. Ti isti o Bizantu počinju govoriti tek od razdoblja ikonoklazma. I sad neka neki Francuz razumije nekog Rusa koji mu priča o nekoj bizantskoj crkvi 4. stoljeća. Sadržaj pojma nije isti za jednog Francuza, Engleza, s jedne, a Grka i Rusa s druge strane.

Osim onih osnovnih, na naše razumijevanje ovdje otvorenih problema terminologije i kronologije utječu, neki više, neki manje, i brojni lateralni pojmovi, istovremeno ključni segmenti periodizacije, odavno razvijeni i korišteni u našim strukama – pitanje odnosa centara i periferija, pitanje utjecaja, a s tim vezano pitanje transfera oblika, funkcija i ideja, mobilnosti umjetnika, potom problemi „dvorske umjetnosti“, kao i više drugih koje ovdje neću otvarati.

---

⁵ Jurković – Turković 2012.

PROBLEMI – CENTRI I PERIFERIJE, PITANJA „UTJECAJA“, TRANSFERI

Odnos centra i periferije postavljen je kao problem u magistralnoj knjizi Ljube Karamana prije više od pola stoljeća.⁶ Ukratko, razvio je tezu po kojoj postoje kreativni centri na raznim razinama od globalne do regionalne, a koji onda utječu na umjetnička ostvarenja u perifernim sredinama. Takvo tumačenje posve je legitimno i nije ni jedino – puno prije to su radili povjesničari umjetnosti, primjerice, u Francuskoj, Španjolskoj ili Italiji (sjetimo se samo definiranih regionalizama u romaničkoj umjetnosti). Problem nastaje u onome trenutku kada teza koja se može tumačiti na više načina postane opće pravilo od kojeg se ne odstupa ni u kojem slučaju, a onda iz takvoga poimanja proizlazi katastrofalan zaključak o kašnjenjima u stilske pogledu, pa se time tumače tzv. mješoviti stilovi, primjerice, gotičko-renesansni, ili kasne reminiscencije nekoga stila, poput kasne romanike, kasne gotike; iz istoga koncepta stvorena je i protorenesansa u tim navodnim centrima. Interesantno je kako u tome konceptu nikoga ne uzrujava, recimo, činjenica da primjerice u 12. stoljeću u Francuskoj istovremeno ljudi grade fenomenalne romaničke crkve i isto tako fenomenalne gotičke. Samo to nikako ne ulazi u odnose centra i periferije nego upravo pokazuje nešto suprotno. Iz istoga koncepta, naravno, proizlazi i pitanje „utjecaja“, a najljepše je od svega što se poimanje tih utjecaja iz nekoga centra u neku periferiju tumači ili bar vidi kao bacanje kamenčića u vodu i stvaranje koncentričnih krugova. Naravno, taj nam pojam i problem koji on stvara uopće ne bi trebao biti relevantan i osobno sam u potpunosti protiv njega. Ovdje ga spominjem samo zato što je i on jedan faktor u problemima koje imamo s kronologijom i terminologijom. Utoliko je važno da to pitanje utjecaja maknemo iz rasprave u potpunosti i zauvijek.

Rješenje za ta pitanja centara i periferija i povezanoga pitanja utjecaja postoji: može se s jedne strane ublažiti, a s druge strane razriješiti raznim postupcima od kojih ću istaknuti samo jedan. Pitanje je to transfera oblika, umjetnika, ali s tim nužno povezan i transfer ideja. Naravno, budući da to povijest umjetnosti muči već dulje vrijeme i to na globalnoj europskoj razini, probali smo napraviti pomak pa smo u čak dva navrata organizirali simpozije Međunarodnog istraživačkog centra za kasnu antiku i srednji vijek upravo s tom temom, jednom gledajući fizičke transfere u kojima luke imaju ključnu ulogu (jer je pomorski promet ondašnja autocesta) i drugi put na jednoj široj razini. Prvi, pod naslovom *Artistic transfers in the middle ages – travelling sculptors and painters in Mediterranean Europe* (2013) kao sekcija koja je probala dati odgovore na pitanja tko je putovao u srednjem vijeku, jesu li umjetnici stvarno putovali i koliko često, jesu li stilski noviteti jedne sredine rezultat tih putovanja. Ključno je pitanje definira li umjetnik koji dolazi u stranu sredinu tu sredinu svojim djelovanjem ili se prilagođava potrebama te sredine.⁷ Drugi, *Mobility of artists, transfer of forms, functions, works of art and ideas in medieval mediterranean Europe: the role of the ports* (2015) propitivao je cirkulaciju mramora, pitanja kartografije i ikonografije, putovanja umjetnika i umjetničkih djela.⁸ Pomaci se mogu pratiti na dvije razine. Dugo debatirano pitanje pokretljivosti umjetnika, recimo onih poznatih putujućih majstora – *maestri comacini* ili *cosmati*, stavljeno je u ropotarnicu historiografije. Isplivalo je, naprotiv, da je mobilnost naručitelja puno važnija.

⁶ Karaman 1963.

⁷ Barral i Altet 2014, str. 307.

⁸ Barral i Altet 2016.

PROBLEMI – „DVORSKA UMJETNOST“

Sljedeći problem koji nam interferira u ustaljenu terminologiju i kronologiju jest ono što zovemo „dvorska umjetnost“, a to je nešto što izlazi iz koncepta rutine, iz koncepta linearnoga slaganja stilova, stavljanja spomenika u ladice sa stilskom etiketom. Dvorska umjetnost može se shvatiti kao umjetnost kreativnih centara, a može se smatrati dijelom mode određenoga vremena. Istovremeno može biti i prethodnicom novoga stila, ali i dekadentnim završetkom jednog razdoblja i namjerno korištenje jedne prošle morfologije. Postoji danas jedna alternativna povijest umjetnosti u kojoj umjesto korištenja stilskih termina za određena razdoblja možemo koristiti termine koji upravo naglašavaju ostvarenja dvorske umjetnosti. Da ih samo nabrojimo za razdoblje koje nas interesira: Konstantinova renesansa, Sixtova renesansa, Justinijanova renesansa ili, zlatno doba Bizanta, Teodolindina renesansa, liutprandska renesansa, karolinška renesansa, otonska renesansa, salijska renesansa, renesansa 11. stoljeća ili gregorijanska renesansa, ili *premier art roman*, renesansa 12. stoljeća, gotička revolucija, stil 1200. Sva umjetnička djela proizašla u navedenim razdobljima stilski su sukladna onome što redovito poimamo kao taj određeni stil, ali su istovremeno i drugačija. Pitanje je kako su drugačija – jesu li to svojevrsni manirizmi, dakle dovršeci nekih razdoblja, ili su to avangarde i prejudiciraju novo razdoblje ili je to zapravo samo moda koja se u nekoj elitnoj sredini pokazuje. Ostaje činjenica da nekada imamo ozbiljne probleme stavljati djela dvorske umjetnosti u stilske ladice. Naime, stil je zajednički nazivnik za umjetničku produkciju nekog vremena. No iznimke uvijek postoje. I one su uvijek rezultat najbogatijih i najvećih naručitelja. Le Goff⁹ s povijesnog aspekta, Panofsky¹⁰ s povijesnoumjetničkog tvrde da su elite stvarale, diseminirale i zaključivale pojedini stil. Razrađujući misao, predložio sam da se za te iznimke od uvriježenog stila koristi *terminus technicus* „dvorska umjetnost“.¹¹ Definiranje protagonista svih navedenih renesansi je ključno pitanje. U različitim razdobljima to su, dakako, različite osobe. U razdoblju koje nas zanima, od kasne antike pa sve do gotike, to su naručitelji, čija je odgovornost bila izabrati umjetnika, i time mu nametnuti vlastiti senzibilitet, odnosno stil.¹²

MOGUĆA RJEŠENJA

Pitanje kako razriješiti nagomilane probleme vrlo je slojevita i delikatna stvar: ne može se sve strpati u isti koš, ne može se sve po jednome pravilu raditi, i naravno, mora se i dalje voditi računa o tradiciji, tj. tradicionalnim terminologijama, jer se one ne mogu i ne smiju izgubiti, samo im treba dati novi i jasniji sadržaj nego što je to bilo kada su ti pojmovi izmišljeni.

Što se kronologije tiče, idemo probati redom. Postoji konsenzus da kasnoantičko doba počinje s tetrahijom, tj. negdje s Dioklecijanom, a je li to koje desetljeće prije ili poslije, sasvim je nebitno. Taj pojam kasna antika vrijedi za onodobni civilizirani svijet, dakle za onaj svijet koji je unutar limesa carstva, plus ono izvan što je bilo u kontaktu s Rimom. Neki umjetnost u kasnoantičko-me razdoblju zovu ranokršćanska umjetnost, što je sasvim u redu, ali što s onim djelima koja s kršćanskom umjetnosti nemaju veze, a koja su istovremena, ali nisu kršćanskog sadržaja? Što sad? Kako to nazvati – poganska umjetnost? Ako se hoće analizirati po svim pravilima struke, u

⁹ Le Goff 2015.

¹⁰ Panofsky 1964.

¹¹ Jurković 2020.

¹² Erlande-Brandenburg – Jurković 2004, str. 17.

ovome slučaju povijesti umjetnosti, onda mogu samo reći da u stilscome pogledu nema apsolutne nikakve razlike između umjetničkog djela poganskog sadržaja i umjetničkog djela kršćanskog sadržaja. Osim toga postoje nizovi ambivalentnih primjera i to arheologija najbolje zna: kršćanski predmeti u poganskom kontekstu i obratno, poganski predmeti u kršćanskom kontekstu. I što sad? Kako to nazivati?¹³ Moj je prijedlog vrlo jasan: sva umjetnička ostvarenja kasnoantičkog razdoblja sa sadržajem koji može biti jedan ili drugi trebaju biti pod istim nazivnikom, a to je očito kasna antika. Pri tome, da budem posve jasan – to nema nikakve veze s pojmovima poput ranokršćanske arheologije ili kasnoantičke arheologije, zato što su to pojmovi vezani u prvome redu za edukaciju, za struku, za znanstvenu disciplinu, a ne za umjetnička, ili šire kulturna ostvarenja toga doba. Drugim riječima, Branka Migotti je posve u pravu kada govori za ta dva termina da mogu živjeti zajedno jer se oni ne odnose na umjetnička i šire povijesna ostvarenja, nego na određeni pristup problemu radi istraživanja i radi edukacije. Jednako je u pravu D. Milinović, u istome zborniku, kada koristi samo i isključivo termin kasna antika, no samo na umjetničkim ostvarenjima.¹⁴

I da budem još jasniji: do kraja banalizirajući problem, sva ta ostvarenja djelo su ljudskih ruku, artefakti su koji putuju, koji se prodaju na tržnicama, gotovo na isti način kao danas kada u Zagrebu možete kupiti Chanel i Armani. I to, naravno, nema nikave veze s utjecajima i utjecajnim sferama kako se često tvrdilo za ranija povijesna razdoblja. Treba sve usporediti s današnjim vremenom – baš si zamišljam kako to francuska kultura utječe na hrvatsku s prodajom Chanela u Zagrebu. Otprilike jednako tako utjecala je vizigotska na vandalsku ili merovinška na langobardsku. Iz naše priče o kronologijama i terminologijama treba, dakle, izbaciti sva pitanja tzv. utjecaja centara i periferija jer to stvara još veću zbrku. Pitanje mode, trenda nije pitanje definiranja terminologije. Ako uključimo u cijelu priču ekonomski faktor, primjerice, one bogate intelektualce, istovremeno sakupljače, kolekcionare, treba zamisliti kakav bi problem bio arheologu kad iskopa bogatu vilu, a u njoj i egipatski i grčki predmeti i svakakva čuda sa svih strana tada poznatog svijeta. A što je to u terminologiji? A zamislite s druge strane sirotinju, a istovremeno i tradiciju i poštivanje starijih, pa onda u grobu iz 8. st. nađete predmet iz 6. st. jer je stara baka pokopana s nakitom od svoje prabake, naravno, iz ranijega stoljeća. Ono što želim reći jest da se iz razmatranja terminoloških i kronoloških problema sve te stvari moraju maknuti van.

A onda idemo u još veću zbrku s pitanjem kada završava kasnoantičko razdoblje. Za povijesničare je to sasvim jasno rani srednji vijek koji „počinje“ 476. padom Rimskog Carstva, stvaranjem novih država po nekadašnjem prostoru Rimskog Carstva, a i šire. A za nas tu postoje puno veći problemi, a ti problemi se ogledaju u analizi artefakata. Ovdje, da bih bio jasniji, valja napraviti razliku između nepokretnih nalaza i onih pokretnih. To je, dakako, samo načelna razdioba, ali već jasnije daje do znanja o čemu je riječ. Kada govorimo o pokretnim nalazima, onda se svi možemo složiti da je nakit, predmet iz svakodnevne upotrebe, pa čak i oružje vezano uz prostor i političke odnose, porijeklo. I zato jesu svojedobno nastali pojmovi poput vizigotski, vandalski, langobardski, merovinški, itd., ali i opet tu je riječ o modi, o trendu, a ne o stilscome izričaju. To nam najbolje govori famozni rimski nalaz trgovine koja je proizvodila sve i nosila na tržišta tih novouspostavljenih zemalja, kao što to danas rade velike robne kuće i spomenuti današnji brendovi ili pak kineska proizvodnja. Ali kad je riječ o urbanizmu, o arhitekturi, i s njome vezanom skulpturom i slikarstvom, dakle, o onome što zovemo visoka umjetnost, tu su stvari bitno drugačije i možemo

¹³ Rješenje tog problema vrlo uvjerljivo u Migotti 2020, str. 25.

¹⁴ Milinović 2020, str. 35.

uzeti samo nekoliko primjera za zorni prikaz. Primjerice, baptisterij u Poitiersu savršen je primjer jer ima čitav niz faza čak i Rima i za nas relevantnog 10. st., ali i kasnijeg razdoblja. Usporedimo li taj baptisterij s baptisterijima u Frejusu, Albengi ili drugdje u Italiji – stilski je to sve isto, ali taj je baptisterij u merovinškoj državi pa je za povjesničara ranosrednjovjekovni, a ovi drugi su u Italiji, pa mogu biti kasnoantički.

Zorno predočava sve probleme Justinijanovo doba. Neki Aju Sofiju u Konstantinopolisu smatraju bizantskom arhitekturom, neki ranobizantskom, oni najpametniji samo pišu zlatno doba Justinijana¹⁵ da bi izbjegli stilsko određivanje. Ta velebna arhitektura definitivno je raspoznatljiva do te mjere da je zaslužila svoje stilsko imenovanje. Raspoznatljive centralne građevine po modelu „dvostruke ljuske“, karakteristični impost kapiteli, korištenje prokoneškog mramora, mozaici, doista zavrjeđuju svoju stilsku denominaciju. No postavlja se pitanje je li ta umjetnost toliko različita od istovremene mediteranske koju karakteriziramo kao umjetnost kasnoantičkog doba. Nije, nego je samo raspoznatljiva po detaljima, kao jedna od renesansi u nizu. Ono što je u slučaju justinijanske umjetnosti bitno jest da je unificirana, prepoznatljiva na prvi pogled, proizašla iz konstantinopolskih radionica, i to svugdje u prostoru carstva nakon rekonkviste, od Krima do iberskog poluotoka. A do tih krajnjih granica, naravno, preko naše Eufrazijane ili sv. Marije Formose u Puli nije taj izričaj došao utjecajima. On je iskaz volje naručitelja, pripadnika elite poput Eufrazija, Maksimijana u Raveni, koji iskazuju svoju afilijaciju i političku pripadnost, a po volji cara. To je čista politička agenda unifikacije kršćanskog rimskog svijeta koju je Justinijan propagirao.

Vratimo se pitanju kad završava kasna antika. U istočnom rimskom carstvu završava s ikonoklazmom (i po mome dubokome uvjerenju tek tada možemo govoriti o Bizantu), na zapadu završava prvom europskom unijom nakon Rimskoga Carstva – Karolinškim Carstvom. Političko ujedinjavanje, društvena pravila igre jednaka za sve, crkveno-liturgijska pravila unificirana omogućujući stvaranje novog stila.

Nakon postavljenoga istraživačkog pitanja, postavljenoga problema, pokušao sam razlučiti sve ili bar ozbiljan dio faktora koji utječu na naše poimanje problema iz naslova, dakle terminologije i kronologije. Naravno, treba pokušati dati neko rješenje koliko god ono privremeno može biti. U prvome redu valja istaknuti da tradicionalne terminologije pojedinih struka u većem dijelu nužno moraju opstati i to ne samo jer su tradicionalne, jer su usađene u naše načine razmišljanja nego i zato što historiografija sama po sebi jest dio naših struka, a pogotovo što su odavno postale konvencija. Međutim treba se potruditi i definirati nove sadržaje postojećim terminima, time ih učiniti jasnijima, preciznijima nego što su danas. S druge strane, a to je jako vezano uz kronologiju, trebalo bi dosegnuti barem u pojedinim stavkama konsenzus oko toga što smatramo točno pod pojedinim razdobljem. I pri tome moram istaknuti da terminologija i kronologija korištena u naših nekoliko struka nije bogomdana, uklesana u kamen i da se može usuglasiti. Nemojmo zaboraviti da povjesničari svoju razdiobu prvoga milenija drže već predugo, a ona je stvorena na političkoj i diplomatskoj povijesti koja je nekoć bila ključni, ako ne i jedini faktor u povijesnom istraživanju. Mi danas znamo da to nije toliko relevantno u proučavanju povijesti. Među ključnim faktorima o kojima treba voditi računa su fizički pokazatelji kulturnih doseguća pojedinog vremena. Oni obilježavaju određeno vrijeme puno više od političkih, diplomatskih, vojnih akcija. Stoga bi spomenici morali imati prioritet u definiranju terminoloških i kronoloških segmenata i, da budem još precizniji, spomenici nepokretne kulturne baštine, dakle oni visoke umjetnosti – arhitektura, skulptura i slikarstvo, a nikako nalazi umjetničkoga obrta poput zlatarstva i sličnoga.

---

¹⁵ Grabar 1966.

Pa ako početnu stavku prihvatimo na taj način, onda možda i možemo doći do rješenja terminoloških i kronoloških problema prvoga kršćanskoga milenija.

Jedan zoran primjer pokazuje kako bi se moglo naći rješenje.¹⁶ Umjetnost 11. stoljeća već više od sto godina stilski definiramo pojmom *le premier art roman*, rana romanika, prva romanika, što je također odavno postalo konvencija. Onda je izumljena treća karolinška renesansa, a da ne spominjem odavno postojeće termine otonska i salijska umjetnost. Pojam stoljeće oko 1000. pokazuje se najneutralnijim i najprihvatljivijim, no niti jedan od ovih termina nije posve precizan. Upravo suprotno, pojam treća karolinška renesansa implicira da je 11. stoljeće završnica jednog razdoblja (usput, tako se i kod nas starohrvatsko doba proteže i na 11. stoljeće). Rana romanika implicira da je umjetnost 11. stoljeća uvod u romaniku. Nažalost po sve te pojmove, istraživanja posljednjih četvrt stoljeća pokazuju da umjetnost 11. stoljeća nikako nije nastavak karolinške, već upravo suprotno, s tim razdobljem lome se sve veze s ranijim vremenom. Jednako je već dokazano da umjetnost 11. stoljeća ne generira romaniku. Pa kako onda zvati to razdoblje, taj tek nedavno raspoznati stil, a da termin nema loše konotacije? Osobno sam prestao koristiti stilski termin, i koristim samo stoljeće kao identifikacijski termin. Dodatno, počeo sam to raditi i za sva stoljeća od 4. do 11. I osjećam se bolje. Korištenje stoljeća (ili ako je moguće još preciznije, desetljeća) izbjegava sve one konotacije koje danas kompromitirani termini imaju, izbjegava sva skrivena, ili zaboravljena značenja, donosi samo čiste činjenice. Možda je to dobro privremeno rješenje za naše terminološko-kronološke probleme.

LITERATURA

- Barral i Altet 2014 X. Barral i Altet, „Transferts artistiques, déplacements, mobilité. Introduction“, *Hortus artium medievalium* 20/1, Zagreb 2014, 306–307.
- Barral i Altet 2016 X. Barral i Altet, „Mobilité des œuvres d’art, des artistes et des matériaux dans l’Europe médiévale méditerranéenne: le rôle des villes portuaires. Introduction“, *Hortus artium medievalium* 22, Zagreb 2016, 6–10.
- Barral i Altet 2019 X. Barral i Altet, „L’histoire de l’art médiéval à l’aube du XXIe siècle: des difficultés pour renouveler la discipline à un plaidoyer pour l’historiographie. Introduction à la journée de Poreč, 22 mai 2018“, *Hortus artium medievalium* 25/1, Zagreb 2019, 14–19.
- Erlande-Brandenburg – Jurković 2004 A. Erlande-Brandenburg – M. Jurković, „Umjetnik u vremenu renesanse“, u: M. Jurković – A. Erlande-Brandenburg (ur.), *Hrvatska renesansa*, katalog izložbe, Zagreb 2004, 15–21.
- Grabar 1966 A. Grabar, *L’âge d’or de Justinien: de la mort de Théodose à l’Islam*, Paris 1966.
- Jurković 2006 M. Jurković, s.v. „Predromanika“, u: *Hrvatska enciklopedija*, sv. 8, Zagreb 2006, 747.
- Jurković 2019 M. Jurković, „Quo vadis late antiquity. Quo vadis middle ages“, *Hortus artium medievalium* 25/1, Zagreb 2019, 137–139.

¹⁶ Jurković 2019.

- Jurković 2020 M. Jurković, „‘The Art of the Court’ in the Long Middle Ages – a String of Renaissances“, u: I. Josipović – M. Jurković (ur.), *Aspice hunc opus mirum. Zbornik povodom sedamdesetog rođendana Nikole Jakšića*, *Dissertationes et Monographiae* 15, Zadar – Zagreb – Motovun 2020, 51–58.
- Jurković 2021 M. Jurković, „Carolingian Istria – an Introduction to a Renaissance of the Late 8th Century“, u: M. Bradanović – M. Jurković (ur.), *Mens acris in corpore commodo – zbornik povodom sedamdesetog rođendana Ivana Matejčića*, *Dissertationes et Monographiae* 17, Zagreb 2021, 149–160.
- Jurković – Turković 2012 M. Jurković – T. Turković, „La Croatie médiévale: état des lieux“, u: B. Palazzo-Bertholon – J.-C. Valière (ur.), *Archéologie du son. Les dispositifs de pots acoustiques dans les édifices anciens*, Supplément au Bulletin monumental n. 5, Paris 2012, 133–139.
- Karaman 1963 Lj. Karaman, *O djelovanju domaće sredine u umjetnosti hrvatskih krajeva*, Zagreb 1963.
- Le Goff 2015 J. Le Goff, *Must We Divide History into Periods?*, New York 2015.
- Migotti 2020 B. Migotti, „Teoretske postavke ranokršćanske arheologije u kontekstu post-moderne paradigme“, u: M. Sanader – D. Tončinić – I. Kaić – V. Matijević (ur.), *Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, Zagreb 2020, 19–34.
- Milinović 2020 D. Milinović, „Stanje istraživanja u kasnoantičkoj i ranokršćanskoj umjetnosti: staro i novo“, u: M. Sanader – D. Tončinić – I. Kaić – V. Matijević (ur.), *Zbornik I. skupa hrvatske ranokršćanske arheologije (HRRANA)*, Zagreb 2020, 35–44.
- Panofsky 1964 E. Panofsky, *Renaissance and renaissances in western art*, 2nd ed., Westview Press, 1964.

MILJENKO JURKOVIĆ

TERMINOLOGICAL AND CHRONOLOGICAL PROBLEMS IN THE UNDERSTANDING OF THE FIRST CHRISTIAN MILLENNIUM

The paper discusses the terminology and chronology issues in the long time span from late antiquity to the gothic. It is dealing with the terms late antiquity, early christian art, early middle ages, merovingian, lombard art, visigothic art, carolingian, early romanesque, romanesque, gothic. Displayed are the problems of the contents of the terms today and at the time of their invention; the problems of chronology linked with every term; the problems of influences, of transfer of forms, functions and ideas, as well as the mobility of artists and the decision makers. The author gives the reasons to begin to reconsider the terminology and chronology, concluding that in the meanwhile we should use only centuries as qualifiers of a period.

Keywords: *the first Christian millennium, longue durée, stylistic terminology, chronology, Late Antiquity, Early Christianity, Early Middle Ages, Carolingian era, Pre-Romanesque, Early / First Romanesque, Romanesque, Gothic, Early Byzantine, Byzantine*